

לב גרינברג. שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל בשנים 1992-2006. תל אביב: רסלינג. 2007. 416 עמודים

גיא בן-פורת*

תהליך השלום (עם או בלי מירכאות) הישראלי-פלסטיני נע מראשיתו בין רגעי אופוריה של חתימה על הסכמים ובין מעגלי אלימות הולכים ומתרחבים. ספרו המקיף של לב גרינברג שלום מדומיין, שיח מלחמה מתחקה אחר תהליכים חברתיים, כלכליים ופוליטיים כדי להסביר את המהפך שהתחולל בין ימי האופוריה של אוסלו (שלום מדומיין) ובין קריסתו של התהליך באוקטובר 2000 (שיח מלחמה). מסגרת הניתוח משרטטת שלושה מעגלים (המטריקס המשולש) שקשורים זה בזה ומעצבים זה את זה – מעגל פנים-ישראלי, מעגל פנים-פלסטיני והמעגל הבין-קהילתי – וכן ארבע טענות עיקריות שמסבירות את השינויים: ראשית, הסכמי אוסלו אפשרו לישראלים לדמיין את השלום בגבולות '67, אף שבפועל נמשכה השליטה בפלסטינים. שנית, דמיון זה של שלום העביר את מוקד הפוליטיקה הישראלית לקונפליקטים פנימיים פוסט-סכסוכיים. שלישית, התפרקות פנימית זו החלישה את יכולתה של המנהיגות הישראלית לתווך ולהשיג פשרות פנימיות, וגם את יכולתה לנהל משא ומתן עם הפלסטינים. רביעית, כשנתקע המשא ומתן, לאכזבת הפלסטינים שהספיקו גם הם לדמיין מדינה, הוא הוחלף באלימות.

הסכמי שלום, מראה גרינברג, מאפשרים לדמיין גבולות יציבים, אך תוצאתם אינה ידועה מראש מפני שהיא תולדה של "הדינמיקה של המרחבים הפוליטיים". מרחב פוליטי שמאפשר תיווך ומשא ומתן נפתח כשנציגי הקבוצות המסוכסכות מגיעים להכרה שאי אפשר להכריע את הסכסוך באופן חד צדדי, ומתאפשר תהליך דמוקרטי של ייצוג, מיקוח ופשרה. ואולם, תהליך זה עשוי להיעצר בשל פער בין דמיונות השלום של הצדדים ובשל תהליכים שמתרחשים בתוך המעגלים הפנימיים, המושפעים מהמעגל החיצוני ומעצבים אותו בעת ובעונה אחת. מכיוון שהנציגים אינם זהים לקבוצות שהם מייצגים (שאינן מקשה אחת) מתקיים המשא ומתן בכמה ממדים, וכתוצאה מכך המרחבים הפוליטיים הנפתחים (דמוקרטיזציה) עשויים להתרחב, להתכווץ או להיסגר לחלוטין כנגזרת של הדינמיקה הפוליטית.

בשל היעדר גבול מוסכם בין הישראלים לפלסטינים (למעט אולי בדמיון של חלק מהישראלים) נעשתה יצירת הגבולות חלק מרכזי במשא ומתן, שלא נשא פרי ונגרר להסכמי ביניים שלא סיפקו אף לא אחד מהצדדים והחלישו את המנהיגות. המנהיגים בשני הצדדים נזקקו לגיטימציה פנימית כדי להמשיך בהידברות ולהגיע לפשרות, אבל ייצגו צדדים שהפערים הגדולים בצפיפות שלהם באו לידי ביטוי כבר בתחילת הדרך. מלכוד זה התבטא בהסדרי הביניים שביטאו פחות חזון משותף ויותר ניסיון (לא מוצלח) לרצות את הציבור מבית. מלכוד זה הגיע לשיאו בקמפ דייוויד 2000, פסגת שלום שאלה באו המנהיגים ללא תמיכה פנימית וללא לגיטימציה לסיים את הסכסוך, ושאחריו גם השלום המדומיין חדל מלהתקיים.

* המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

כישלונה של הדמוקרטיזציה (ההידברות) חיזק לא רק את הדה־קולוניזציה (התנגדות עממית לשלטון כובש) אלא גם את השיח השבטי הישראלי, שסגר את המרחב הפוליטי.

יתרון הניתוח שמציע גרינברג באמצעות המטריקס המשולש הוא שבירת החלוקה המלאכותית שבין פוליטיקה פנימית ובין מדיניות חוץ, שבישראל, כמו בכל מקום אחר, אינן מתקיימות בנפרד זו מזו. לניתוח זה מסורת ארוכה יחסית בחקר יחסים בינלאומיים וקבלת החלטות של מדיניות חוץ בהקשר של פוליטיקה פנימית. פירוש הדבר שבממשל ומתן בינלאומי מחשבים מקבלי החלטות לא רק עלויות־תועלות של ההסכם עצמו, אלא גם את השפעתו על מעמדם בעיני ציבור הבוחרים (Putnam, 1988). בתוך המציאות המורכבת הזאת יכולים לעתים מקבלי החלטות להשתמש בדעת הקהל במשא ומתן כקלף מיקוח ("ויתורים כואבים"), אבל לעתים קרובות הם יכולים גם למצוא עצמם שבויים בידי דעת הקהל המגבילה את מרחב התמרון שלהם ("אין מנדט"). מציאות מורכבת זו מתבררת גם במקרה הישראלי־פלסטיני, שבו תהליכי סכסוך ופיוס מתקיימים במרחב רב ממדי – אזורי וגולבלי, עכשווי והיסטורי, כלכלי ופוליטי – שכוחות ואינטרסים רבים פועלים בו ושאליו נדרש ההסבר של ההתפתחויות בשני העשורים האחרונים.

חלקו האמפירי של הספר מתבסס בעיקר על סקירת העיתונות הישראלית בשנים 1993-2006. הכרונולוגיה הרציפה והצפופה של האירועים מציירת תמונה רחבה ועם זאת ממוקדת של השינויים שחלו באותן השנים ושל הקשר בין הצהרות, יוזמות, פעולות ותגובות. את כל אלה ממקם הספר בהקשר היסטורי שלעתיים קרובות אינו מוכר. ואולם, להסתמכות זו על העיתונות הישראלית יש גם מגבלות: מערכת הסינון של התקשורת עצמה, הפרספקטיבות של העיתונאים שהופכות ל"עובדות", ובעיקר החסר בהבנת החלק הפלסטיני במטריקס. מגבלה זו, שהכותב מודע לה, משפיעה לא רק על הבנת הפוליטיקה הפלסטינית אלא גם על הבנת הדינמיקה שבין שני הצדדים. עם זאת, הספר מספק תמונה מקיפה של הדינמיקה הישראלית הפנימית ושל כישלונה של המנהיגות "לתזמן ולתאם את המרחבים הפוליטיים בשלושת מעגלי המטריקס, תוך כדי שמירת השליטה בידיהם במטרה להוביל להתרת היחסים הסבוכים, והפיכת הגבול המדומיין בין הקהילות הלאומיות לגבול ממשי, שיוסכם בין שני הצדדים, בין שתי מדינות" (עמ' 32). המסגרת האנליטית של המטריקס המשולש רחבה דיה כדי להכיל את התהליכים השונים ואת הגורמים הרבים, אבל אינה מצליחה בהכרח להסביר את ההתפתחויות. להסבר של קריסת התהליך מציע הספר גורמים רבים שהשפיעו – א־סימטריה, צבא, אליטות אשכנזיות – אך לא תמיד ברורים ההיררכיה והקשרים ביניהם. בחירות '92 היו, לטענת גרינברג, נקודת מפנה שבה ניסה השמאל הישראלי לחולל שינוי היסטורי באמצעות מנהיגות כריזמטית בדמותו של יצחק רבין, אשר "גילם באישיותו, דיבורו, התנהגותו וחזונו את הסתירות המרובות בחברה, והרצון והשאיפה להיחלץ מהן" (עמ' 61). מתוך תפיסתו כ"מר ביטחון" פעל רבין גם כ"מנהיג כריזמטי המסוגל להכיל את הניגודים בחברה, שהזדהות אישית אתו תאפשר שינוי בדעת הקהל ותמיכה פוליטית בתהליך, וקיווה שכך תוענק לו לגיטימציה" (עמ' 69). אם כך, מדוע לא הגשים רבין את השלום המדומיין באמצעות קביעת גבול? לו רצתה ממשלת ישראל לפנות את המתנחלים, טוען גרינברג, יכולה הייתה לעשות זאת בקלות יחסית באמצעות פינוי־פיצוי, אך בחרה שלא לעשות כן. "עזיבה המונית מרצון" באמצעות פיצויים של המתיישבים מעבר לקו הירוק היא טענה שקשה מאוד להוכיח אותה, אבל על פי גרינברג, רבין וערפאת השתמשו בקיצוניים – כל

אחד בקיצוניים מצדו שלו – כקלף טקטי במיקוח על הסכם הקבע. בחירה טקטית זו נעשתה מלכוד אסטרטגי כשפתיחת המרחב הפנימי להידברות ופשרות עם הקיצוניים סגרה את המרחב הפוליטי הבין-קהילתי של המשא ומתן הישראלי-פלסטיני.

האם אכן הייתה כאן בחירה אסטרטגית או שמא חולשה פוליטית שהפכה את המנהיגים שבויים בידי הציבור ובידי הקיצוניים והגבילה את אפשרויות התמרון שלהם? שאלה זו מעלה שאלות גם בדבר השפעותיו של רצח רבין על המשך התהליך. הטענה שהכריזמה של רבין ויכולתו לשבור את הדיכוטומיה ימין-שמאל אחרי ש"יצר תנועה שהיה בה פוטנציאל להמשיך ולנוע, יצר קואליציה רחבה ורוב ציבורי התומך ביציאה מהשטחים" (עמ' 159) נכונה חלקית לכל היותר. על פי נתוני מדד השלום של מכון שטיינמן, בחודשי האופוריה עמדה התמיכה הכללית בשלום על 65% והתמיכה בהסכם אוסלו עמדה על 55%-48%, אך עד רצח רבין הלכה והצטמצמה התמיכה בשלום ל-55% או פחות, והתמיכה באוסלו לא הגיעה ל-50%. פירושם של שיעורי תמיכה נמוכים אלה הוא לא רק שהתהליך הפך למשחק סכום אפס שבו ניסה כל צד להגדיל את רווחיו – בין שמדובר בהסכמים כלכליים או טריטוריאליים – על חשבון הצד השני ולטובת עמדת מיקוח טובה יותר למשא ומתן הסופי, אלא גם מגבלה של ממש בכל הנוגע ליכולתם של המנהיגים להתעמת עם מתנגדי התהליך ולהוביל מהלכים של קביעת גבולות.

המסגרת האנליטית שמציע הספר מנסה (בצדק) לקשור בין תהליכים פנימיים לחיצוניים, אבל לעתים חורגים תהליכים אלה מתחומה ומההסבר שהיא מציעה, בעיקר בכל הנוגע לשתי קבוצות, מזרחים ופלסטינים אזרחי ישראל. במשוואה שמציב גרינברג, כשמעגלי המטריקס פתוחים מתקיים בהם מרחב ציבורי שמאפשר ויכוח, דיון ופשרה, וכשנסגר אחד מהם, נסגרים גם האחרים. האומנם? דווקא נציגו המובהקים של סדר היום הפוסט-סכסוכי, עמיר פרץ ובנימין נתניהו, התעמתו במערכת בחירות שבה היה המעגל החיצוני סגור כמעט לגמרי סביב קונצנזוס ה"אין פרטנר". בחינת התהליכים שהתחוללו באותן השנים בישראל מסמנת דווקא שהמעגלים נסגרים ונפתחים בו בזמן, וחשוב מכך, שתהליכים של דיאלוג ופתיחת מרחבים פוליטיים מלווים לעתים בהדרה ונסמכים על סגירת מרחבים פוליטיים אחרים.

אשליית השלום, לטענת גרינברג, יצרה סדר יום פוסט-סכסוכי שבתוכו צפו ועלו סוגיות של זהות ושוויון שהחלישו את יכולתן של המפלגות לייצג ולפשר. כך, בשנות התשעים קיבלה המזרחיות תנופה חברתית ופוליטית עד שיצרה איום של ממש על האליטות האשכנזיות (שבבחירות '99 תבעו מברק: "רק לא ש"ס"). אך תהליך זה של יצירת זהות מזרחית התחיל עוד קודם לכן, ודווקא במציאות מסוכסכת שחיברה בין מזרחיות, דתיות ונציות. ייתכן שב-92 סימנה כניסתה של ש"ס לקואליציה שבירה של הדיכוטומיה, אבל הספר מתקשה להוכיח זאת, אולי מכיוון שהיוניות של ש"ס לא הייתה אלא אפיוזודה חולפת. האם האיום של ש"ס אכן היה "פתיחת המרחב לאופציה של זהות קולקטיבית חדשה החיה בשלום עם המזרח ואיננה מסוכסכת אתו", (עמ' 347) או שהפשרה עם ש"ס (ולא רק עמה) חייבה סגירה של חלק מהמרחבים האחרים לטובת "המדינה היהודית" ולא שלום עם המזרח (למשל, המרחב לנשים, הומוסקסואלים ואחרים)?

שאלה זו של פתיחת מרחבים וסגירתם באה לידי ביטוי ברור גם במעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל. ההשוואה של הדיון הפנים-יהודי (מזרחי-אשכנזי, דתי-חילוני) עם הדיון הפנים-ישראלי (ערבי/פלסטיני-יהודי) מצביעה על מתח נוסף בתוך המטריקס:

פתיחת מרחבים לדיון פנים־יהודי סוגרת את המרחב הפוליטי לדיון פנים־ישראלי בין יהודים לערבים. המשא ומתן לשלום עם הפלסטינים מותנה בפיוס פנים־ישראלי (ופנים־פלסטיני) שיעניק לגיטימציה לפשרות (קואליציה עם ש"ס והמפד"ל). אבל הפיוס הפנים־ישראלי הפך, בעיקר אחרי רצח רבין, לפיוס פנים־יהודי ויצר את המשוואה "אנחנו כאן, הם שם". במילים אחרות, לא זו בלבד שהשלום עם הפלסטינים דומיין כבסיס למדינה יהודית עם רוב דמוגרפי, אלא שבשיח שאימץ חלק מהשמאל רוב יהודי היה ההצדקה האולטימטיבית לפשרה טריטוריאלית. לפיכך, הקו הירוק לא רק "שורטט מחדש" אחרי התפרצות האלימות באוקטובר 2000 (עמ' 257), אלא גם טושטש, כש"אנחנו כאן, הם שם" נתן לגיטימציה לרעיונות של חילופי שטחים ולהדרה המתמשכת של הציבור הפלסטיני בישראל.

מקורות

Putnam, R. D. (1988). Diplomacy and domestic politics: The logic of two-level games. *International Organization*, 42, 427–460.